

تبیین جایگاه و اصول رفتار اقتصادی مطلوب از دیدگاه امام علی(ع)

محمد رضا یوسفزاده*

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۳/۳۰

چکیده

محدودیت منابع در برابر نامحدود بودن خواست‌ها، تغییرات مستمر محیط‌های حرفه‌ای، تغییر در نقش و انتظارات شغلی، مفاهیمی مثل استفاده بهینه از منابع، توزیع عادلانه منابع، فقرزدایی، آماده شدن برای شرایط غیرقابل پیش‌بینی، قناعت، بحران منابع، الگوی صحیح مصرف، سخت‌کوشی و جدیت، اجتناب از تکاسل و تن‌پروری، مدیریت درآمد و هزینه، تعهد نسبت به منابع ملی، اصلاح فرهنگ کار، شکستن باورهای نادرست در زمینه کار، خوداتکایی و استقلال و عدم وابستگی به غیر و این نکته که هیچ‌چیز در دنیا آسان و رایگان به دست نمی‌آید و مهم‌تر از همه این نکته که مهم‌ترین منبع و ثروت، قدرت فکر و ذهن انسان است و مسائلی از این قبیل با مفهوم تربیت و رفتار اقتصادی عجین هستند. رفتار اقتصادی همانند سایر رفتارها متأثر از نظام باورها و مکتب فکری مورد پذیرش افراد و جوامع است. در این مقاله با استفاده از روش تحلیل محتوی بخشی رهنمودها و دیدگاه‌های امام علی(ع) پیرامون رفتار اقتصادی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که پرهیز از لیبرالیسم اقتصادی، پرهیز از استثمار، اجتناب از انحصارگرایی، پرهیز از اسراف، تفکر حکومتی مطلوب، توجه به عمران و آبادانی، نظارت بر رفتار اقتصادی، مشارکت اقتصادی، حفظ کرامت انسانی و جهاد اقتصادی معرف رفتار اقتصادی مطلوب هستند.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، رفتار اقتصادی، مدیریت منابع، فرهنگ کار.

۱. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه بوعلی سینا

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

تربیت اقتصادی به منظور پرورش رفتار اقتصادی مطلوب از دیرباز مورد توجه جوامع بشری قرار گرفته است. فرهنگ‌ها، نظام‌های سیاسی، تمدن‌ها و ادیان مختلف بشری به صورت آشکار و پنهان در قالب آموزه‌های مختلف فلسفی، اخلاقی، فقهی و حقوقی به این موضوع اهتمام ورزیده‌اند و رفتارهای اقتصادی خاصی را به پیروان خود توصیه نموده‌اند. برخلاف تصور عامه که تربیت اقتصادی را آموزش مسائل مربوط به پول و بانک و مسائل مالی می‌دانند، تربیت اقتصادی به نهادینه ساختن منطق عملی در رفتار و به تعبیر دیگر به کاربست استدلال در رفتار اشاره دارد. کینز اقتصاددان معروف رفتار اقتصادی را به عنوان روشی برای زندگی، ابزاری برای تمرین ذهنی و چارچوبی برای تفکر تعریف می‌کند که غایت آن اخذ تصمیمات صحیح است (باکز و واتز^۱، ۱۹۹۷ به نقل از پیغامی و تورانی، ۱۳۹۰: ۳۳). تربیت اقتصادی فرایندی است که بر اساس آن افراد دانش و رفتارهای مطلوب جهت استفاده بهینه از منابع، حفظ منابع و تعامل با یکدیگر جهت خلق منابع جدید و نیز چگونگی تعامل با دولت و بالعکس را فرامی‌گیرند (یوسفی، ۱۳۸۷: ۲۰).

در بینش امام علی(ع) اگر قرار است جامعه‌ای روی پای خود بایستد، باید مبانی اقتصادی قوی، محکم و مستقل داشته باشد و آن امکان ندارد مگر اینکه ساختار اقتصادی مبتنی بر اصول و شالوده علمی متناسب با شرایط فرهنگی، جغرافیایی، اجتماعی و اعتقادی جامعه باشد زیرا بدون چنین اصولی دستیابی به توسعه و توانمندی‌های اقتصادی ممکن نیست. اهمیت این مطلب در نزد آن حضرت به قدری زیاد است که معتقد است نظامی که بدون توجه به تقویت و تحکیم زیرساخت‌های اقتصادی خود، به دنبال ظاهر فریبی و تزئین روبناهای اقتصادی از طریق فشارهای مالیاتی و درآمدهای اجباری برآید دوامی نخواهد یافت و امیدی به بقایش نخواهد بود (محمدیان، ۱۳۹۱: ۶۳). در دیدگاه امام علی(ع) بحث‌های مربوط به رفتار اقتصادی را سه حوزه اقتصادی تولید، توزیع و مصرف در کنار دو اصل مدیریتی برنامه‌ریزی و نظارت اقتصادی تشکیل می‌دهد. در بحث تولید تأمین منابع مالی از طریق زکات و خراج، در بخش توزیع تقسیم عادلانه منابع مالی و در بخش مصرف توجه به عمران و آبادانی با استفاده از منابع مورد تأکید است. در بخش برنامه‌ریزی نیز فقرزدایی و رعایت عدالت اقتصادی و در بخش نظارت مقابله با مفسدات اقتصادی، جلوگیری از احتکار، پایش رفتار کارگزاران، حسابرسی و ارائه گزارش محور فعالیت‌های اقتصادی را تشکیل می‌داد (شجاعی و مردانی، ۱۳۹۴). با توجه به موارد مطرح شده در این مقاله جایگاه و اصول رفتار اقتصادی از منظر امام علی(ع) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۱. بیان مسئله

در کشور ما دانش‌آموختگان نظام تعلیم و تربیت وقتی که وارد زندگی خانوادگی و اجتماعی می‌شوند، واجد اطلاعات منسجم در زمینه مفاهیم و اصول اولیه اقتصادی نیستند و فرهنگ اقتصادی سازمان‌یافته‌ای را یاد نمی‌گیرند و کمتر به طور مستقل به فعالیت‌های ریسک‌پذیر اقتصادی مبادرت می‌ورزند و بر این اساس مبدل

به مصرف‌کننده‌ای می‌شوند که از الگوی صحیح مصرف هم‌بی‌خبرند و در انجام تصمیم‌های اقتصادی بهینه ناتوان هستند (موسایی، ۱۳۸۲: ۷۸). حساسیت نسبت به طبیعت و دستاوردهای بشری، توان زیستن در شرایط سخت، شناخت دقیق حوزه‌ی امکانات یعنی حد فاصل بین دو مجموعه منابع و موانع، تمسک به رویکرد کنشی به‌جای رویکرد واکنشی و انفعالی، خودتکایی، توان اولویت‌بندی بین نیازهای مختلف، ریسک‌پذیری، تکریم کار و کارگری و اجتناب از وابستگی افراطی اقتصادی به دیگران، نهادینه شدن فرهنگ کار و مفاهیمی از این دست معرف و مصادیق رفتار اقتصادی به شمار می‌روند (لیت و لویز، ۲۰۱۵: ۱۳). مشاهده دقیق رفتارها و سبک زندگی اقتصادی افراد جامعه حاکی از آن است که بسیاری از این رفتارها در بین افراد کم‌رنگ است. رفتارهای اقتصادی از قبیل استفاده‌های بدون حد و حصر از منابع، تجمل‌گرایی، انحصارگرایی، داشتن بالاترین آمار دور ریز مواد غذایی و رفتارهایی از این دست همه و همه معرف این واقعیت است که در زمینه رفتار اقتصادی با آرمان‌های مورد تأکید آموزه‌های دینی خود فاصله داریم. بنابراین زینده نیست که یک جامعه اسلامی با داشتن الگوهای عملی برنامه‌ریزی مطلوب اقتصادی چون رسول اکرم (ص) و حضرت علی (ع) و ائمه اطهار و امامان معصوم (ع) کمترین حساسیت را پیرامون استفاده، حفظ و خلق منابع اقتصادی داشته باشد. لذا بازخوانی و بازشناسی این آموزه‌ها می‌تواند زمینه‌گرایش و پایبندی به این رفتارها را فراهم سازد. بر این اساس سؤال اصلی پژوهش این است که رفتار اقتصادی مطلوب از دیدگاه امام علی (ع) دارای چه ویژگی‌ها و اصولی است؟

۱-۲. ضرورت و اهمیت مسئله

آموزش رفتار اقتصادی و یا به بیان علمی تحقق اهداف شناختی، گرایشی و رفتاری در حوزه‌ی اقتصادی که از آن به‌طور عام به عنوان «تعلیم و تربیت اقتصادی» نام برده می‌شود، حوزه بسیار شناخته شده و فریپی به لحاظ حجم ادبیات در جهان، محسوب می‌گردد. هزاران مرکز آموزشی و صدها انجمن و مرکز ملی و بین‌المللی، با حجم ادبیاتی قریب به صدها کتاب و هزاران مقاله در سال، به‌طور تخصصی در این زمینه فعالیت می‌کنند و صدها میلیون یادگیرنده را، چه به‌عنوان دانش‌آموز در مدرسه و چه در قالب مخاطبان رسانه‌های جمعی، از مقاطع کودکستان تا دبیرستان و بالاتر تحت پوشش مستقیم و غیرمستقیم برنامه‌های درسی اقتصاد قرار می‌دهند (پیغامی و تورانی، ۱۳۹۰: ۳۸). برای مثال در ایالات متحده آمریکا از زمان آغاز جنبش تربیت اقتصادی ملی در اواسط قرن بیستم، اهمیت اقتصاد در مدارس دولتی رشد کرده است و امروزه در هر ایالت، اقتصاد به‌عنوان بخشی از برنامه درسی مدارس عمومی آن است (لیت و لویز، ۲۰۱۵: ۱۶). با وجود چند میلیون کلاس درس، میلیون‌ها صفحه محتوای آموزشی و حتی هزاران صفحه بررسی شیوه‌های تعلیم و تربیت اقتصادی و هزاران برنامه صوتی- تصویری در دنیا که به آموزش اقتصاد مشغول‌اند، در نظام آموزشی ایران رفتار اقتصادی به‌عنوان حوزه‌ای مغفول و مهجور در برنامه‌های درسی مدارس است. به همین سیاق، کتابخانه‌ها و مراکز علمی کشور نیز در زمینه مباحث تخصصی مربوط به اصول و قواعد طراحی

برنامه‌های درسی اقتصاد و روش‌ها و تکنیک‌های یاددهی یادگیری، از فقر نسبی پژوهشی و منابع مطالعاتی رنج می‌برند (پیغامی و تورانی، ۱۳۹۰: ۴۳). در منابع آموزشی و کتاب‌های درسی آن گونه که شایسته است به تربیت اقتصادی توجه لازم و کافی نشده است و تنها به صورت محدود برخی از مؤلفه‌های تربیت اقتصادی مورد اشاره قرار گرفته است (علیزاده کنتلوئی، امام جمعه و احمدی، ۱۳۹۴: ۹۳). با توجه به فقر تئوریک و تجربی مباحث مربوط به رفتار اقتصادی بررسی اصول حاکم بر رفتارهای اقتصادی مطلوب از منظر امام علی(ع) ضروری می‌نماید.

۱-۳. پیشینه پژوهش

در اروپای پس از رنسانس خانواده‌های اصیل فرانسوی و انگلیسی برای فرزندان خود دایه‌هایی جهت تربیت اقتصادی استخدام می‌کردند. یکی از اقتصاددانان معاصر ریکاردو^۱ در قرن هیجدهم در نامه‌های خود چنین ادعان داشته است که افراد شاخص پیش از آن که برای فرزندان خود پرستار استخدام کنند، از آنان در مورد این که آیا آنان می‌توانند سواد اقتصادی به کودکان یاد دهند، به تحقیق می‌پرداختند (سنجایی، ۱۳۷۰: ۶۸). در اواخر قرن هیجدهم مدیسون^۲ اقتصاد سیاسی را در برنامه‌های مطالعات اجتماعی کالج خود وارد کرد. بر این اساس شاید بتوان مدیسون را اولین مدرس و طراح برنامه آموزش اقتصادی در نظام تعلیم و تربیت رسمی قلمداد نمود. در سال ۱۸۹۰ پاتن^۳ جایگاه آموزش اقتصاد سیاسی را مورد توجه قرار داد. وی به این نکته تأکید فراوان داشت که اقتصاد باید هم سنگ سایر موضوعات از جمله ریاضی در برنامه‌های تربیتی مورد توجه قرار گیرد. در سال ۱۹۵۵ فلچ^۴ کتابی تحت عنوان "چرا جانی کوچولو نمی‌تواند بخواند" تدوین نمود وی با تدوین این کتاب به‌طور ضمنی به فقدان دانش‌های عمومی به ویژه در زمینه دانش اقتصادی انتقاد کرد. پس از آن دال^۵ در سال ۱۹۹۸ در مقاله‌ای که چرا جانی کوچولو نمی‌تواند انتخاب کند، بیان کرد که بیشترین بی‌سوادی مربوط به بی‌سوادی اقتصادی است (به نقل از راوس^۶، ۱۹۹۸: ۵۹).

مباحث اقتصادی، بین دانشمندان و متفکران اسلامی، به صورت پراکنده و نیز به صورت موضوعی و بیشتر با صبغه فقهی به چشم می‌خورد؛ نخستین کسی که بحث اقتصاد را به صورت جدی در عرصه علوم اسلامی مطرح کرد، شهید بزرگوار صدر بود که تحوّل را در این زمینه پدید آورد و حتی در بین دانشمندان اهل سنت نیز جای خود را باز کرد. در ایران، قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، متفکرانی چون شهید بهشتی و شهید مطهری نیز به مباحث اقتصاد اسلامی توجه ویژه‌ای داشته‌اند (فراهانی‌فرد، ۱۳۸۳: ۳۲). در تمدن پرشکوه اسلامی در کتاب‌های اخلاقی و فقهی گوناگون، رفتارهای اقتصادی در قالب گفتمان‌های اخلاقی،

1. ricardo
2. madison
3. patten
4. flesch
5. dahl
6. rouse

شرعی و تکلیفی به‌طور گسترده مورد توجه قرار گرفته است. از جمله منابع جامع و ارزشمند دینی ما که این موضوع به شیوه‌های مختلف به صورت نظری و عملی مورد توجه واقع شده، قرآن کریم و نهج البلاغه است.

۲. روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش توصیفی از نوع تحلیل محتوی بخشی^۱ و واحد تحلیل مضمون است. تحلیل محتوی بخشی توسط سن تانینت و لیسمان^۲ (۱۹۹۹) به عنوان یکی از روش‌های اصلی تحلیل محتوی مطرح شد. در این روش ابتدا بر اساس مبانی نظری موجود یک عبارت و عنوان کلی انتخاب می‌شود و سپس آن عنوان به قطعات و بخش‌های کوچک‌تر تقسیم می‌شود و پس از آن با تحلیل پیام‌های آشکار و پنهان متن و زمینه موردنظر مصادیق بخش‌های کوچک‌تر تعیین می‌شود. جامعه آماری عبارت است از کتاب ارزشمند نهج البلاغه (کلمات قصار، نامه‌ها و حکمت‌ها و خطبه‌ها) و کتاب‌ها، مقالات و پایگاه‌های اطلاعاتی که در آن دیدگاه‌های اقتصادی امام علی(ع) مورد بحث واقع شده است. نمونه آماری عبارت است از نهج البلاغه و کلیه منابع در دسترس محقق که به بیان دیدگاه اقتصادی امام علی(ع) پرداخته‌اند. شیوه جمع‌آوری اطلاعات سندکاوی و ابزار جمع‌آوری اطلاعات فیش‌های تحقیقاتی است. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. در این روش ابتدا اطلاعات از منابع مختلف جمع‌آوری، سپس سازماندهی و طبقه‌بندی می‌شوند و در نهایت بر اساس مستندات و بینش به‌دست‌آمده مورد تفسیر قرار می‌گیرند.

۳. بحث

امام علی(ع) در زمینه نهادینه شدن دانش، نگرش، بینش اقتصادی و تحقق رفتارهای صحیح اقتصادی، جهت‌گیری‌های نظری و عملی منحصر به فرد دارد و برای تقویت و ترویج و تعمیم رفتار اقتصادی مطلوب بر پایبندی بر یک سری از استلزامات و اصول تأکید و اهتمام ویژه‌ای داشته است. در این بخش برخی از مهم‌ترین استلزامات و اصول مورد واکاوی قرار می‌گیرد:

۳-۱. اصل اول: پرهیز از لیبرالیسم اقتصادی

در منطق اسلامی لیبرالیسم اقتصادی خاستگاه اصلی بی‌عدالتی و بی‌امنی بوده و شیوه حقیقی توازن شکنی و ایجاد فاصله‌های وحشتناک طبقاتی و سرمایه‌داری‌های ویرانگر شمرده می‌شود. حضرت علی علیه‌السلام نیز با این سیره بسیار مخالفت ورزیده و به کارگزاران خویش فرموده: "و تفقد امورهم بحضرتک و فی حواشی بلادک و اعلم مع ذلک، ان فی کثیر منهم ضیقاً فاحشاً و شحاً قبیحاً و احتکاراً للمنافع و تحکماً فی

1. Classification analysis

2. Sentaneet & lismann

البياعات و ذلك باب مَضْرَةٍ لِلْعَامَّةِ و عيب على الولاية، فَأَمْنَعُ مِنَ الْاِحْتِكَارِ فَمَنْ قَارَفَ حُكْرَةً بَعْدَ نَهْيِكَ اِيَّاهُ فَتَكَلُّ بِهِ، و عاقِبُهُ فِي غَيْرِ اسْرَافٍ" بر کار آنان نظارت کن، خواه در حضور تو باشند یا در شهرهای تو. با وجود این، بدان که در بسیاری از ایشان سخت‌گیری در معامله، بخل، احتکار برای سودجویی و زورجویی در فروختن جنس با نرخ‌گذاری دلخواه و آزاد وجود دارد که این مایه زیان عموم مردم و ننگ و عیب بر زمامداران است. پس از احتکار جلوگیری کن و هرکس بعد از نهی تو باز به احتکار پردازد، بی‌زیاده‌روی او را تنبیه کن (نامه/۵۳).

۳-۲. اصل دوم: پرهیز از استثمار

از موانع اقتصادی تحقق عدالت و امنیت «استثمار» است؛ بدین معنا که رهاورد تلاش زحمت‌کشان و کارگران در اختیار تن‌پروران، سودجویان و فرصت‌طلبان قرار گیرد. نظام‌های سرمایه‌داری با اعمال سیاست‌های ویژه و به اشکال مختلف از دستمزد کارگران می‌کاهند و با کم‌بها دادن به کار انجام شده روی کالاها، کارگران را استثمار می‌نمایند. در سایه این مکانیسم، سرمایه‌دار به اموال بادآورده دست می‌یابد و همواره از رشد سرمایه و سلطه بر بازارهای اقتصادی برخوردار می‌گردد و در برابر، کارگران و کشاورزان روز به روز ناتوان‌تر می‌شوند. امام علی(ع) این شیوه را با تحقق عدالت ناسازگار می‌شمارد و می‌فرماید هرگز امکان ندارد عدالت برقرار گردد، مگر این‌که نظام استثماری و کم‌بها دادن به کار و کالای مردمان از میان برود (تمیمی آمدی، ۱۳۷۷: ۲۵۶).

۳-۳. اصل سوم: اجتناب از انحصارگرایی

اموال عمومی و امکانات خدادادی برای بهره‌برداری همگانی است. کسانی که این منابع را به خود و نزدیکانشان اختصاص می‌دهند، در واقع انحصارگرا هستند. انحصارطلبی از رهاوردهای شوم سرمایه‌داری است. امام علی(ع) می‌فرماید: "مَنْ يَسْتَأْتِرُ مِنَ الْاَمْوَالِ يَهْلِكُ" هرکس انحصارطلبی کند و بخشی از اموال را به خود اختصاص دهد، هلاک خواهد شد (نامه/۱۰۳). استثمار و ویژه‌سازی اموال و منابع از عوامل مهم تقسیم نابرابر و غیرعادلانه ثروت و شکاف طبقاتی است که عدالت اجتماعی و اقتصادی و امنیت فراگیر جامعه اسلامی را به زوال و انهدام می‌کشاند.

۳-۴. اصل چهارم: پرهیز از اسراف

اصل اندازه‌داری و مصرف متعادل از مهم‌ترین تعالیم علوی در مسیر تحقق عدالت و امنیت محسوب می‌گردد. حضرت در این باره فرموده است: "لَنْ يَهْلِكَ مَنْ اَقْتَصَدَ" «آنکه به حدّ میانه بسنده کند، هرگز هلاک نگردد» (مدرس‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۴۸). امام علی(ع) نشانه‌های اسراف‌کننده را سه چیز بیان می‌کند. به مقداری که حق ندارد بخورد، می‌خورد؛ به مقداری که حق ندارد بپوشد، می‌پوشد؛ و به مقداری که حق ندارد بخرد، می‌خرد (نامه/۳۱). بر اساس تعالیم والای علوی، انسان حتی در مصرف شخصی اموال خویش باید به جامعه و نیازهای آن توجه داشته باشد و بداند که مصرف افزون از حد، در حقیقت اسراف در حق اجتماع

است نه فقط اسراف در اموال شخصی و بدون شک انسان، مالک کالاهایی است که به طور مشروع به دست می‌آورد و مصرف آنها به میزان دلخواه جایز است؛ ولی این مصرف اضافی به «حقوق جامعه» زیان می‌رساند (سلطانی رنالی، ۱۳۸۴: ۳۷). از منظر مطهری از آن جهت که مواد خام اولی، قبل از انجام کار، به همه افراد تعلق داشته است، نمی‌توان ادعا کرد که پس از انجام کار تعلقش به دیگران سلب می‌شود. اما بدون شک کاری که شخصی روی آن انجام داده، سبب می‌شود که او نسبت به دیگران اولویت داشته باشد. اثر این اولویت، این است که حق دارد استفاده مشروع از آن ببرد؛ یعنی استفاده‌ای که با هدف‌های طبیعت و فطرت هماهنگی دارد، چون در عین حال، این مال به جامعه نیز تعلق دارد. از این رو، اسراف و تبذیر و هرگونه استفاده نامشروع از مال، ممنوع است (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۸۹). هم‌چنین امام علی(ع) می‌فرماید:

"الاقتصاد ینمی القلیل، الاسراف یفنی الجزیل" میانه‌روی، کم را زیاد می‌کند؛ اسراف، منابع فراوان را نابود می‌سازد (حکمت/۲۵۷). هم‌چنین در این زمینه مردم را به قناعت و بسندگی در زندگی که بهترین شیوه‌ها جهت حفاظت، گسترش و توسعه عدالت و امنیت در همه زمینه‌ها قلمداد می‌گردد، فرا می‌خواند: "حسن التّدبیر مع الکفّاف اکفی لک من الکثیر مع الاسراف" تدبیر نیکو یعنی برنامه‌ریزی اقتصادی با کفّاف، برایت بسنده‌تر است از بسیار داری با اسراف.

۳-۵. اصل پنجم: تفکر حکومتی مطلوب

علّت بسیاری از نارضایتی‌ها و انقلاب‌ها، نابرابری‌ها و فقدان عدالت اقتصادی است. به همین دلیل، تمام مصلحان بشری و انسان‌های آزاده تاریخ با اندیشه عدالت و امنیت اقتصادی در همه وجوه، حرکت‌های اصلاحی خود را آغاز نموده‌اند. تفکر حکومتی مطلوب می‌تواند با فراهم ساختن سازوکارها و بسترهای مناسب به ویژه باور به امنیت اقتصادی و اصلاح فضای مبتنی بر نابسامانی اقتصادی انتظاری، زمینه رفتارهای مطلوب اقتصادی را فراهم سازد. فقدان تفکر حکومتی اسلامی مطلوب، از این جهت مانع تحقق امنیت و عدالت محسوب می‌گردد که سیطره عقلی افراد جامعه را از اندیشه مطلوب دین‌مداری خارج نموده و به تفکر مادی و مادی‌گرایانه رهنمون می‌سازد. تفکر بشری که فقط محدود به دنیاگرایی شده او را از نیل به ارزش‌های اصیل بازمی‌دارد. امام علی(ع) جهت حفظ و رشد تفکر مطلوب حکومتی در افراد جامعه، می‌فرماید: ای مردم بدانید که لایق‌ترین و شایسته‌ترین فرد به تصدّی امر حکومت، کارآمدترین آن‌ها و داناترینشان به امر خدا و اداره حکومت الهی هستند (نوابی، ۱۳۸۷: ۹۶).

۳-۶. اصل ششم: توجه به عمران و آبادانی

با نگاهی اجمالی به تاریخ زندگانی امام شاهد هستیم در ابتدای کار ایشان در صدد پاک‌سازی نیروهای فاسد و نالایق و سپس به آبادانی و سازندگی بلاد اسلامی تأکید فرمودند. برای مثال در نامه‌ای به مالک اشتر می‌فرماید: خراج آن دیار را جمع‌آوری کن و سپس به اصلاح و آبادانی شهرهای مصر بپرداز. باید تلاش و کوشش تو در توسعه منابع و آبادانی بیشتر از توجه تو به جمع‌آوری مالیات و خراج باشد (نامه/۴۲۶). در جایی

دیگر حضرت در نامه‌ای به قرظه بن کعب انصاری می‌فرماید: در حوزه مسئولیت تو، نه‌ری را در زمینی نام برده‌اند که مدفون شده است. مسلمانان باید عهده‌دار سازندگی آن باشند، پس شما و آن‌ها بررسی کنید و سپس آن را احیاء ساخته و اصلاح نمایید. پس اگر آن را احیاء نمایید، نزد ما بهتر است از اینکه خراج و مالیات بگیرید. همچنین آن حضرت فرمودند کسی که فقط خراج می‌خواهد ولی به آبادانی نمی‌پردازد، شهرها را ویران می‌کند و بندگان را هلاک می‌سازد (نامه/۵۳).

۳-۷. اصل هفتم: نظارت بر رفتار اقتصادی

امام علی(ع) در سیاست اقتصادی خود به استانداران برای کنترل قیمت‌ها، به نظارت بر کار معاملات را توصیه می‌نمود و حتی خود به‌طور شخصی بازار به بازار در کوفه راه می‌رفت و تجار را با توصیه‌های اخلاقی و دستورات حکومتی، به رعایت سهولت و انصاف توصیه می‌فرمود (نامه/۱۵۱). امام در همان ابتدای خلافت با صراحت تمام بیان نمودند، اموال بیت‌المال که در دوره گذشته به ناحق به افراد داده شده است، باید به بیت‌المال برگردد. به همین دلیل در همان آغاز، سخن پایانی را فرمودند: به خدا سوگند، بیت‌المال تاراج شده را هر کجا که بیابیم به صاحبان اصلی آن بازمی‌گردانیم، اگر چه با آن ازدواج کرده، یا کنیزانی خریده باشند، زیرا در عدالت گشایش برای عموم است و آن کس که عدالت بر او گران آید، تحمل ستم برای او سخت‌تر است (نامه/۵۷).

۳-۸. اصل هشتم: مشارکت مردم در امور اقتصادی

مردم‌سالاری اقتصادی، نکته دیگری است که در دستور حضرت به مالک بسیار حائز اهمیت بوده و برای انجام اصلاحات اقتصادی امری ضروری شمرده شده است، از منظر امام علی(ع) همگان از جمله حکومت‌ها باید هزینه‌ها و نیازهایشان را از طریق تلاش و درآمدهای مردمی آن هم با فراهم شدن شرایط به‌گونه‌ای سهل و آسان تأمین کنند. "لان الناس کلهم عیال علی الخراج و اهله" حال اگر قضیه به عکس شد خلاف سیره امام علی(ع) عمل کرده‌اند، چراکه اگر مردم حکومت‌ها را نان‌آور خود بدانند از فعالیت‌های تولیدی بازمی‌مانند و در نتیجه خود را بنده حکومت‌ها می‌دانند (عطایی خراسانی، ۱۳۷۵: ۳۰۳). حضرت در نامه‌ای که برای اهل مصر می‌نویسد به سرزنش حکام قبلی پرداخته و از جمله عیوب آنها را نگهداری مال الله در دست خود و دست به دست گرداندن آن در بین طرفداران خودشان و به بردگی و بندگی کشاندن مردم بیان می‌کند (نامه/۶۲). بدون تردید یکی از راه‌های به بردگی کشاندن مردم در اختیار گرفتن تأمین نیازهای اساسی زندگی آنها است.

۳-۹. اصل نهم: حفظ کرامت انسان در عرصه فعالیت اقتصادی

در نظام علوی جامع‌نگری سبب می‌شود که برخلاف آنچه که در غرب بعد از رنسانس اتفاق افتاد که انسان در خدمت اقتصاد و رفاه مادی قرار گرفت و به تعبیر ویل دورانت با آباد شدن کارخانه‌ها، خانه‌ها ویران شد و زنان همواره خواستند تا در همه سکناات و رفتارها از مردان تقلید کنند و اندک‌اندک مادر شدن و تربیت

فرزند به نوعی انحراف و ضد ارزش مبدل گردید، در بینش علوی قبل از آن که انسان نسبت به آبادی این جهان مسئول باشد، نسبت به اصلاح و حفظ کرامت خویش مسئول است. زیرا "خلق لکم مافی الارض جمیعاً" هر آن چه در زمین است برای انسان خلق شده و انسان برای هیچ کدام از آنها آفریده نشده است. چون انسان خلیفه الله است و لذا به زیور "کرمنا" آراسته گردیده است. بر اساس چنین باوری است که اصلاحات اقتصادی در جوامع اسلامی نمی تواند هیچ یک از جدایی هایی که امروزه به سبب اصلاحات در غرب اتفاق افتاده (جدایی انسان از خدا، جدایی دنیا از آخرت، جدایی انسان از انسان، جدایی دین از سیاست، جدایی مردم از دولت، جدایی ماده از معنا، جدایی حقوق از اخلاق، جدایی فرد از جامعه، جدایی اخلاق از فطرت، جدایی عدالت از حقوق و جدایی بشریت از رهبری الهی) را به همراه داشته باشد (اصغری، ۱۳۷۷: ۵۹).

۳-۱۰. اصل دهم: جهاد اقتصادی

جهاد پایه ایمان است و ترک جهاد موجب مصیبت می شود. جهاد دری از درهای بهشت است که خداوند آن برای دوستانش باز می کند. هر کس جهاد را ترک کند به فرموده امام علی (ع) خداوند لباس ذلت و ردای بلا و مصیبت به او می پوشاند و کوچک و ذلیل می شود. دل او در گمراهی مانده و حق از او روی می گرداند و به جهت ترک جهاد به خواری محکوم و از عدالت محروم است (خطبه/۲۱). در جهاد اقتصادی که نوعی مبارزه در راه خداوند است، نهی از مفساد اقتصادی و پایداری صادقانه در این عرصه از اهمیتی بنیادین برخوردار است. دشمنان اسلام نیز از صدر اسلام تا به امروز با حيله گری و مکر فراوان به دنبال ضربه زدن به اسلام از جبهه های مختلفی و به خصوص جبهه اقتصادی بوده اند و محاصره اقتصادی پیامبر اعظم (ص) و مسلمانان صدر اسلام توسط کفار در شعب ابی طالب (ع) گواهی بر این ادعا است. زهد و عبادت مولای متقیان در کنار تلاش و جهاد در عرصه اقتصادی و آبادانی نخلستان ها و انفاق آنها در راه خدا و برای معیشت مسلمانان در تاریخ زبانزد است. اهمیتی که جهاد اقتصادی و معیشت مسلمانان برای حضرت علی بن ابی طالب (ع) داشته است موجب شده تا ایشان پس از بازگشت از جنگ صفین در وصیت نامه ای که به وصیت نامه اقتصادی مشهور است نسبت به اموال شخصی خود و ضرورت حفظ این اموال برای مسلمان تأکید کند از نظر ایشان مدیریت اموال اقتصادی باید به اهل آن سپرده شود و به همین جهت است که در این وصیت نامه می فرمایند: همانا سرپرستی این اموال بر عهده فرزندم حسن بن علی است، آن گونه که رواست از آن مصرف نماید و از آن انفاق کند. اگر برای حسن حادثه ای رخ داد و حسین زنده بود، سرپرستی آن را پس از برادرش بر عهده گیرد و کار او را تداوم بخشد. حضرت علی (ع) می فرمایند: مؤمن باید شبانه روز خود را به سه قسم تقسیم کند، زمانی برای نیایش و عبادت پروردگار، زمانی برای تأمین هزینه زندگی و زمانی برای واداشتن نفس به لذت هایی که حلال و مایه زیبایی است خردمند را نشاید جز آن که در پی سه چیز حرکت کند: کسب حلال برای تأمین زندگی، یا گام نهادن در راه آخرت، یا به دست آوردن لذت های حلال (حکمت/۳۹۰). امام علی (ع) در طی حکومت خویش ارتقای زندگی مادی و به ویژه معنوی افراد را

در راستای رسیدن به قرب الهی به عنوان هدف اصلی خویش قلمداد کرده که این امر در برگرفته توسعه اقتصادی است (شاه‌آبادی و زرین‌نعل، ۱۳۹۴: ۲). بدیهی است که تلاش برای امرار معاش و تأمین زندگی خود و خانواده در حکم جهاد در راه خدا قلمداد شده است.

۴. نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث مطرح‌شده می‌توان گفت که دیدگاه و رفتار اقتصادی امام علی(ع) با دیدگاه اقتصادی لیبرال و دوران مدرن تفاوت بنیادی و ماهوی دارد. از دیدگاه فلسفه لیبرالیسم خود مالکی و رضای امیال و تمنیات نفسانی مبنا و اساس رفتارهای اقتصادی را تشکیل می‌دهد. از این دیدگاه انسان مالک مطلق کار و اموال خویش است و هرگونه که بخواهد می‌تواند از آن استفاده نماید. در این رویکرد اعتقاد به آزادی‌های فردی در عرصه اقتصادی و نظام مالکیت خصوصی موردتکریم قرار می‌گیرد و کسب منفعت و به حداکثر رساندن سود شخصی مورد تأکید ویژه است و بر این اساس تمام رفتارهای اقتصادی اعم از الگوی مصرف و تولید و پیشرفت متأثر از آن است؛ اما دیدگاه امام علی(ع) بر عکس مکاتب و نظریه‌های غربی معاصر منفعت‌گرایانه نیست. امام علی(ع) با رعایت حدود و معیارهایی همواره مردم را به کار و فعالیت اقتصادی و داشتن برنامه تلاش ترغیب می‌نماید. آن حضرت در تدوین برنامه شبانه‌روز، برای اقتصاد و رفتارهای اقتصادی ارزشی هم سنگ با عبادت قائل شده و اقتصاد را مجموعه رفتارهایی می‌داند که تابع نظام ارزشی انسان است و با توجه به این که از منظر اسلام رسیدن به قلّه کمال الهی و قرب به خدا غایت فعالیت‌ها و تلاش‌های انسان را تشکیل می‌دهد، اساس و زیربنای رفتارهای اقتصادی کسب رضای الهی است. از دیدگاه امام علی(ع) تعهد نسبت به دیگران و نسبت به خداوند همواره باید بر رفتار اقتصادی افراد حاکم باشد و در رفتار اقتصادی باید اصل پیشرفت با قید عدالت محترم شمرده شود. نگاه امام نسبت به اقتصاد از افق دید مکاتب مادی و سرمایه‌داری که کوتاه‌بینانه و تنگ‌نظرانه است و همه چیز را به رفاه و دنیای مادی محدود می‌کنند، فراتر است و نگاه آن حضرت، کمال‌خواهانه، سعادت‌گرایانه و آخرت‌گرایانه مبتنی بر فلسفه و تصویر زندگی انسان‌ها از منظر قرآن است. از دیدگاه امام علی(ع) در فعالیت‌های اقتصادی رعایت حقوق عمومی، گسترش قسط و عدل و پرهیز از اسراف و تبذیر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در باب احترام به اموال عمومی و رعایت صرفه‌جویی با حساسیت می‌فرماید: "و لا تَمَسَّنَّ مالَ أحدٍ فی الناس" (نامه/۵۱). دست‌اندازی به مال کسی نکنید و به کارگزاران خویش به‌طور مؤکد سفارش می‌کرد که از اسراف و ریخت و پاش به‌شدت پرهیزند. برای مثال در مورد صرفه‌جویی در کاغذ هنگام نگارش نامه می‌فرماید «قلم‌هایتان را تیز کنید و سطرهایتان را نزدیک هم بنویسید، از زیاده نویسی پرهیزید، منظورتان را کوتاه‌تر بیان کنید. مبدا زیاده نویسی و پرحرفی نمایید زیرا اموال مسلمانان زبانی را بر نمی‌تابد (نامه/۵۳).

با توجه به مباحث مطرح‌شده و با توجه به نتایج به‌دست‌آمده پیشنهاد می‌شود که به خانواده‌ها آموزش‌های لازم پیرامون رفتارهای اقتصادی مطلوب بر اساس آموزه‌های اقتصادی امام علی(ع) از طریق معرفی سیره اقتصادی آن حضرت و معرفی الگوهای اقتصادی مطلوب ارائه شود و در برنامه‌های آموزشی و درسی تربیت

اقتصادی هم‌سنگ با سایر انواع تربیت‌ها مورد تأکید ویژه قرار گیرد و بر این اساس به دانش‌آموزان از دوره پیش‌دبستانی و دبستانی سازوکارهای استفاده بهینه از منابع، احترام به منابع اقتصادی به عنوان سرمایه ملی و همگانی، کسب درآمد حلال از طریق تلاش و فعالیت خدایسندانه، احساس مسؤلیت نسبت به خالق منابع و پرهیز از تکاسل و تن‌پروری آموزش داده شود. همچنین پیشنهاد می‌شود که رسانه‌های مختلف نوشتاری، دیداری و شنیداری به ویژه رادیو و تلویزیون در تولید و تدوین برنامه‌های خود که مخاطب همگانی دارند، از ارائه مدل‌ها و نگرش‌های مربوط به رفتارهای اقتصادی غربی و نامطلوب بپرهیزند و به نهادینه ساختن رفتارهای اقتصادی مطلوب با تأسی از سیره امام علی(ع) بپردازند. در پایان پیشنهاد می‌شود به منظور تشویق و ترویج و ایجاد رفتار اقتصادی مطلوب، مدیران نهادها و سازمان‌های مختلف رفتار اقتصادی متناسب با آموزه‌های دینی و نهج‌البلاغه کارکنان را به مناسبت‌های مختلف مورد قدردانی قرار دهند.

منابع

- نهج البلاغه. (۱۳۸۱). ترجمه عبدالمجید آیتی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم.
- اصغری، سید محمد. (۱۳۷۷). **مدیریت اقتصادی امام علی (ع) تحقق بخش عدالت اجتماعی**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پیغامی، عادل و تورانی، حیدر. (۱۳۹۰). «نقش برنامه درسی اقتصاد در برنامه تعلیم و تربیت رسمی و عمومی دنیا: ارائه یک برنامه عمل برای یک برنامه درسی مغفول». **فصلنامه نوآوری‌های آموزشی**، سال نهم، شماره ۳۷، ۳۱-۵۲.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۹۴). **الحیاء**، جلد دوازدهم، تهران: نشر دلیل ما.
- سلطانی رنای، سید مهدی. (۱۳۸۴). **موانع اقتصادی عدالت و امنیت از منظر امام علی (ع)**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سنجابی، کریم. (۱۳۸۱). **تاریخ عقاید اقتصادی**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شجاعی حقیقی، مریم و مردانی، مهدی. (۱۳۹۴). «مؤلفه‌های مدیریت اقتصادی امام علی (ع)». **حدیث حوزه**، سال پنجم، شماره ۱۰، ۴۸-۷۵.
- شاه‌آبادی، ابوالفضل و زرین‌نعل، زینب. (۱۳۹۴). «رعایت اصول حکومت علوی بسترساز تحقق اهداف حکومت اسلامی». **فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه**، سال سوم، شماره ۲۲، ۱-۱۰.
- عطایی خراسانی، محمد. (۱۳۸۱). «مدیریت اقتصادی امام علی». **اندیشه حوزه**، شماره ۲۳ و ۳۳، ۳۰-۳۳.
- تمیمی‌آمدی، عبدالواحد. (۱۳۷۷). **غررالحکم و درر الکلم**. ترجمه سید حسن شیخ‌الاسلامی. قم: انتشارات انصاریان، چاپ چهارم.
- عزیزاده کنتلوئی، لیلا؛ امام جمعه، محمدرضا و احمدی، غلامعلی. (۱۳۹۴). **تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ریاضی و تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس مؤلفه‌های سواد مالی و اقتصادی**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، دانشکده علوم انسانی.
- فراهانی‌فرد، سعید. (۱۳۸۳). «اندیشه اقتصادی شهید مطهری». **فصلنامه قیسات**، شماره ۳۱، ۳۱-۳۳.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۶۹). **الکافی**، ترجمه هاشم رسولی و جواد مصطفوی، تهران: نشر کتابچی.
- محمدیان، اکرم. (۱۳۹۱). **دیدگاه‌های اقتصادی امام علی (ع)**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد، دانشکده علوم انسانی.
- مدرس‌زاده، مجدالدین. (۱۳۸۱). «نگاهی بر برنامه‌های اقتصادی امام علی (ع)». **پژوهش اقتصاد اسلامی**، شماره ۵، ۱۴۰-۱۵۳.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۹). **نظری به نظام اقتصادی اسلام**، نشر کتابخانه دیجیتالی تبیان.
- موسایی، میثم. (۱۳۸۲). **بررسی مهم‌ترین ویژگی‌های رفتاری جامعه با توجه به فرهنگ مطلوب اسلام**، تهران، پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات.

- نوایی، علی‌اکبر. (۱۳۸۷). «سیمای حکومت دینی از منظر امام علی(ع)». *مجله اندیشه*، سال ۶، شماره ۴، ۹۵-۹۶
- یوسفی، احمدعلی. (۱۳۸۷). **نظام اقتصادی علوی**، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- Rous, C. (1998). **Schooling, Intelligence & income in America**. Princeton university press. INK
- Leet, D. R. and Lopus, J. S. (2015). "Tips for teaching the high school economics course". **Social Studies Research and Practice**, 7(1), 9-18.
- Sentaneet, P. and Lismann, H. J. (1999). "The challenge of qualitative content analysis". **Public Opinion Quarterly**. 16, 631-642.